

Kapittel 6

Ytringsfriheten i skyggen av Annen verdenskrig

Fra midten av 1930-årene og frem til avslutningen av Annen verdenskrig sto ytringsfriheten i Norge under ekstremt sterkt press fra internasjonale forhold. Hensynet til rikets sikkerhet trengte seg på, først under kapprustningen og den stigende internasjonale spenningen i årene 1936-39, deretter under krigen ute i Europa fra 1. september 1939, og endelig da Norge selv ble trukket inn i krigen den 9. april og frem til frigjøringen i 1945. Gjennom skiftende faser og på ulike måter var det i perioden 1935-45 mer enn noe hensynet til den nasjonale sikkerhet som satte grenser for ytringsfriheten, slik den ble praktisert i alle medier.

Også tidligere hadde statsmyndighetene som vi har sett latt hensynet til fremmed stat spille inn i praktiseringen av ytringsfriheten. Om det vennskapelige forhold til et annet land truet med å bli satt over styr i det offentlige ordskiftet, grep staten inn for å hindre ytringer som ville antas å forårsake klager til Norge fra utlandet. I fredelige perioder, som fra 1905 til 1935, kan man si at de potensielle diplomatiske «forviklinger» av denne art, som Straffelovkomiteen kalte dem, bare indirekte spilte inn. Men så snart forholdet mellom Europas stater truet med å skjerpes og mulighetene for krig påny tegnet seg over horisonten, ble vennskapelige forhold især til stormaktene en sak som klart angikk rikets sikkerhet, og dermed friheten til åpen ytring. Dette ble i økende grad tilfellet utover i 1930-årene.

Forholdet til Tyskland i 1930-årene

Da Kringkastingen i 1933 for første gang åpnet mikrofonen for de politiske partiene til å holde valgforedrag, utsendte NRK-styret samtidig en instruks for talerne. Valgforedragene, het det, skulle være helt saklige og ikke inneholde angrep av sårende eller krenkende art på andre personer eller partier, «og heller ikke inneholde angrep på eller nedsettende omtale av fremmede land eller regjeringer» (Dahl 1978: 290).

På det tidspunkt denne instruksjonen ble gitt, var det særlig Tyskland radioledelsen hadde i tankene. Etter nasjonalsosialistenes maktøvertakelse

i Berlin i januar 1933 var reaksjonene på politikens venstreside sterke. Mange av kommentarene i norsk presse falt slik at man måtte regne at de ble innrapportert fra legasjonen i Oslo til Berlin som krenkende for Tyskland. NRK ville for sin del ikke risikere noe, og tok forholdsregelen gjennom sin instruks til partienes talsmenn. Valgforedragene ble da også avvirket i en rolig og behersket tone, både med hensyn til fremmede land og andre forhold.

I andre medier falt derimot angrepene på Tyskland hardere. Dagbladets kommentator Ragnar Vold brukte kraftig språk, og nølte ikke med å karakterisere det nye nasjonalsosialistiske regimet for dets «vildskap», «råhet» og «fullkommen hensynsløshet». Blant kommunister og sosialister ble det en tid en sport å angripe hakekorsflagget, som ble brukt som Tysklands riksflagg siden 1933. En av de første demonstrasjoner av denne art fant sted i Trøndelag i august 1933. Den tyske lastebåten «Delia» la til kai ved Follafofs tresliperi for å hente tremasse, med hakekorsflagg i mastetoppen. Sliperarbeiderne gikk til politisk streik og tvang også lasterne til å legge ned arbeidet for å få flagget fjernet. Kapteinen nektet, og «Delia» måtte forlate Trondheimsfjorden uten last (Maurseth 1987: 390). I Kristiansand året etter kom en gruppe aksjonister seg ombord i et tysk handelsskip og fikk kuttet flagget. De ble pågrepet og tiltalt etter straffelovens bestemmelse om forbud mot å krenke annet lands flagg. Såvidt vites var dette første gang at paragrafen ble anvendt. Dermed var det klart at det å ytre seg politisk mot det nye Tyskland ved å angripe landets flagg, lå utenfor det tillatte i Norge.

Angrep mot Tyskland fulgte også i bøker og pamfletter. De mest fremtredende av disse skrifterne, Arne Ordings «Det tredje riket» (1933), Halvard M. Langes «Nazi og Norge» (1934) og Kristian Schjelderups «På vei mot hedenskapet» (1935), var forholdsvis akademiske i tonen og kan ikke ses å ha ført til reaksjoner fra Tyskland. Dessuten ble de i praksis imøtegått i bøker som forsvarte nasjonalsosialismen, som Niels R. Mürers «Det nye Tyskland» (1935).

Et angrep i særklasse var overlege Johan Scharffenbergs artikkelserie om Hitler i Arbeiderbladet sommeren 1933. Her ble statssjefen i et vennligsinnet land diagnostisert som psykopat, med livlige skildringer av hans antatt abnorme trekk. Senere fulgte flere artikler i samme retning. Utenriksdepartementet mottok klager fra den tyske sendemann over Scharffenbergs artikler, som ble sagt å belaste forholdet mellom de to land ved sine «ærekrenkinger av et vennligsinnet lands statsoverhode». I 1934 anmodet Justisdepartementet Riksadvokaten om å vurdere rettslige skritt etter artikkelen «Caeser-vanviddets toppunkt». Scharffenberg ville gjerne forsvare seg i retten, og ba om at artikkelen måtte forelegges Hitler selv: han kunne, sa han, føre sannhetsbevis for alt han sa. Riksadvokaten frarådet saksanlegg (Sundet 1977:191 f). Scharffenberg fortsatte å skrive. Ikke minst følte tyskerne det krenkende at hans angrep sto på trykk i Arbeiderbladet, landets regjeringsorgan etter 1935. Legasjonens folk «kom jamt og klag», fortalte utenriksminister Koht senere. I 1936 ba sendemannen regjeringen om å stevne Scharffenberg for retten for ærekrenkninger mot fremmed statsoverhode. «Eg svara alltid at eg inga makt hadde til å stagge noko slags bladskrivning», erindret Koht etterpå. Han minnet også sendemannen dr. Sahm om at etter norsk rett kunne det bli tale om å føre sannhetsbevis i slike tilfeller. Sendemannen tenkte seg om og trakk deretter kravet tilbake. Også et krav om reaksjon mot en usømmelig karikatur av Hitler i et butikkvindu i Oslo ble frafalt (Koht 1957:54f).

Helt uten mulighet til å gripe inn var utenriksministeren likevel ikke. Da Nationaltheatret i 1936 satte opp «Professor Mamlocks utvei», et stykke om jødeforfølgelsene i Tyskland, imøtekom Koht legasjonens klage ved å ta underhåndskontakt med teatret for å forhindre at det ble benyttet tyske uniformer ved oppsetningen. «Såpass omsyn til ålmenn takt syntes eg det var rett å ta» (sst.:55). Et annet samtidsdrama som falt den tyske legasjon tungt for brystet var Pär Lagerkvists «Bøddelen», som ble spilt på Den Nationale Scene i 1934 og på Nationaltheatret året etter. Men her var oppsetningen såvidt stilisert, og angrepet på diktaturet såvidt generelt formet, at noen konkret klage ikke kan ses å ha blitt fremmet ad diplomatisk vei. Men blant publikum var meningene delt. Unge NS-aktivister holdt pipekonsert i teatret.

Mange tyske klager gjaldt andre ting enn rene ytringer. Det ble klaget over at NRK la ned tyskundervisningen i radio i 1935 (tysktime ble gjenopptatt året etter), og selvfølgelig enda mer over

tildelingen av Nobels fredspris for 1936 til Carl v. Ossietzky. Det siste var for øvrig et uhørt dristig valg som ville vakt protester fra et hvilket som helst land.

Våren 1939 fremmet den tyske regjering sitt kanskje mest dramatiske forlangende overfor en fiendtlighetsinnet ytring. Warner Bros.-filmen «Confessions of a Nazi Spy», den første Hollywood-filmen med tydelig brodd mot nazismen, lå klar til premiere da Tyskland i likelydende noter til samtlige nordiske land gjorde oppmerksom på at om filmen ble tillatt vist, ville det bli regnet som en uvennlig handling overfor Tyskland. Sjefen for Statens Filmkontroll, Bernt A. Nissen, konfererte med Utenriksdepartementet om saken, og ble frarådet å la filmen passere sensuren. Filmkontrollen besluttet da under dissens å totalforby filmen i Norge (Dahl, Gripsrud m.fl.1996: 161).

Denne saken vakte stor oppmerksomhet. Det viste seg at det var en ekspedisjonssjef i UD, ikke statsråden selv, som hadde rådet Filmkontrollen til å forby filmen. Forbudet var videre helt i strid med den rådende rettstilstand med hensyn til filmsensur, som tilsa at politiske hensyn overhodet ikke kunne legges til grunn ved Filmkontrollens avgjørelser (ovenfor kap.3). Like fullt vant Tysklands krav frem. Det er fristende å trekke den konklusjon at mens pressens rett til å kommentere forholdene i et annet land sto forholdsvis sterkt i Norge, gjaldt det samme ikke andre medier. Bokbeslagene i 1920-årene, presset mot Nationaltheatret og nå til sist Filmkontrollens avgjørelse i saken om «Confessions of a Nazi Spy», viste at Utenriksdepartementet som formidler av press fra fremmede stater, kunne ha ganske stor innflytelse over hva som ble tillatt utgitt eller vist i Norge, større enn det grunnloven og straffeloven egentlig tilsa.

Sensur og kontroll i åndslivet

Presset mot ytringsfriheten utenfra i 1930-årene har et motstykke i de bevegelser som kom til uttrykk rent internt. Samtidig med de skjebnesvangre hendelser i Tyskland som brakte nasjonalsosialismen til makten, opplevde det offentlige liv en rystelse som i mange år fremover kom til å prege frontene i kulturdebatten - i den store blasfemi-striden i Norge 1932-34.

Høsten 1932 ble det kjent at Nationaltheatret i kommende sesong ville oppføre amerikaneren Marc Conellys skuespill «The Green Pastures» som hadde vakt stor oppmerksomhet i flere land fordi det innen rammen av en fabel fra sørstatene i

USA presenterte Gud Fader på scenen i skikkelse av en jovial og lubben afro-amerikaner. Stykket var forbudt oppført i flere land, deriblant Finland og Storbritannia. Nyheten om at «Guds grønne enger» ville bli å se i Norge utløste straks en følelsesladet debatt, i første omgang innenfor kristenfolket selv, med krav nedenfra om å stanse forestillingen. Presset fra kristelige kretser var så sterkt at Nationaltheatret i flere styremøter faktisk vurderte å utsette produksjonen (det flg. etter Rønneberg 1949:245-50 og Stai 1954:59-74).

Som en kommentar til denne lavkirkelige offensiv holdt Arnulf Øverland i januar 1933 foredraget om «Kristendommen - den tiende landeplage» i Studentersamfundet i Oslo, et raljerende og sterkt polemisk utfall mot enfoldig tro og kristen dobbeltmoral, krydret av mer eller mindre gymnasiale grovheter. Kriminalpolitiet var til stede i salen, og seks uker senere ble taleren satt under tiltale etter straffelovens blasfemiparagraf for å «offentlig ha drevet spott med eller forhånet noen trosbekjennelse hvis utøvelse her i riket er tilstedt». Denne § 132 hadde bare én gang tidligere ført til fellelse for blasfemi; det var i 1912, da redaktøren av bladet «Fritenkeren» vedtok en bot på ti kroner for å ha forhånet den kristne julefeiring (Stai 1954:69). Å anvende den nå mot en av landets mest kjente yngre forfattere, tidligere formann i Forfatterforeningen og en beryktet polemiker, var ensbetydende med å be om debatt. Og det ble det. Øverland var «det største trekkplaster lagmannsretten noen gang har hatt» (Kielland 1958). Rettssaken mot ham vakte voldsom oppmerksomhet, ikke minst fordi lagrettens flertall kom til at han ikke var skyldig, åpenbart fordi flere av rettens medlemmer hadde vansker med å forstå og anvende lovbestemmelsen i henseende til Øverlands forsett. Frifinnelsen dempet ikke polariseringen i debatten, som nå raste som en full konfrontasjon mellom radikalisme og fundamentalisme. Da Stortinget tok «Guds grønne enger» opp til debatt i april 1933, sto synspunktene også her steilt mot hverandre. Rettssaken og den merkelige frifinnelsen ble livlig kommentert. Utfallet var at Stortinget lot være å uttale seg om teaterstykker - det var ikke nasjonalforsamlingens sak - ; i stedet ble regjeringen bedt om å fremme forslag til en klarere formulering av § 142 så man «effektivt kan påse overholdt grunnlovens bestemmelse angående den som viser eller tilskynder til ringeakt for religionen». Året etter fremla Justisdepartementet proposisjon med ny formulering av paragrafen, som nå ble rettet mot «den som offentlig forhåner eller på en krenkende eller sårende måte viser ringeakt for noen trosbekjennelse hvis utøvelse her i

riket er tillatt», en utforming som ganske sikker ville ha ført til fellelse av Øverland.

Striden om «Guds grønne enger» og om Øverlands blasfemiske foredrag konfronterte enda en gang kulturradikalismen i Norge med de tradisjonelle folkelige og lavkirkelige verdier etter det mønster som kjentes så godt fra de mange debattene av liknende art helt siden det moderne gjennombrudd. Nytt i denne striden var imidlertid at polariseringen brakte frem nye yttergrupper: På den ene side de av Øverlands forsvarere som bekjente seg til psykoanalysen, marxismen og andre nye mer eller mindre vitenskapelige retninger; på den annen side det nye ytterliggående høyre i form av mer eller mindre uniformerte enheter av nazister og fedrelandslagsungdom. Disse yttergrupper ga debatten et ekko av de store bevegelser ute i Europa, av konfrontasjonen mellom marxismen og nazismen som nå truet med å lade opp til en ny krig mellom stormaktene.

Ytringsfriheten under nøytralitet og krig

Spørsmålet om ytringsfriheten og forholdet til fremmed land ble i løpet av 1930-årene aktualisert også på andre måter enn via diplomatisk press fra Tyskland. Enkelte tilfeller av lekkasjer fra hemmelige stortingsmøter ble sagt å skade Norges interesser når opplysningene derfra ble bragt videre i pressen. Slike lekkasjer var særlig uheldige når det gjaldt saker angående Norges nøytralitet.

Det gjaldt for eksempel den såkalte Hannevigsaken, der en gruppe norske skipsredere med støtte fra staten søkte erstatning i USA for eiendom som var blitt nasjonalisert av føderale myndigheter under 1.verdenskrig. Denne saken var en gjenganger gjennom hele mellomkrigstiden, og ble behandlet i en del hemmelige møter i Stortinget. Det hendte at opplysninger herfra ble lekket ut. Også en hemmelig stortingsdebatt om handelspolitiske forhold vis-à-vis Finland i mars 1938 ble referert i pressen. Slike tilfeller førte til at presidentskapet påtalte «pressens forskjellige omtaler» av hemmelige møter overfor Presseforbundet, som måtte erkjenne lekkasjene. Spørsmålet om skjerpet lovgivning kom opp. Etter oppdrag fra Justisdepartementet foreslo Straffelovkomiteen i 1937 å straffebelegge rettsstridige referater fra offentlige myndigheters hemmelige møter eller fra «dokument eller opplysning, som av offentlig myndighet er beregnet som eller må skjønnes å være hemmelig». Presseorganisasjonene satte seg øyeblikkelig imot at det skulle innføres så vide bestemmelser, og fikk forpurret saken. Diskusjo-

Stiftelsen norsk Okkupasjonshistorie, 2014

nen i de følgende år gjaldt om «offentlige myndigheter» i lovforslagets forstand skulle begrenses til Stortinget, regjeringen og domstolene, som presseorganisasjonene krevde, eller om de skulle omfatte også departementer og andre myndigheter. Det siste ville vært det samme som å innføre en vidtgående «official secrets act» i Norge. Saken ble ikke løst før krigen, og fikk egentlig ingen varig løsning før med den nye loven om offentlighet i forvaltningen fra 1970 (Eriksen 1960:129-36, nedenfor kap. 10).

De lekkasjene som foranlediget at dette lovforslaget kom opp, synes alle å ha vært av forholdsvis uskyldig natur. Justisministeren nevnte i sitt foredrag i Stortinget i alt fem tilfeller i løpet av de siste 15 årene, ingen av dem av vitalt innhold. Fra de hemmelige forhandlingene i Stortinget om virkelig alvorlige utenriks- og sikkerhetspolitiske forhold i slutten av 1930-årene, kom det såvidt vites ingen referater i pressen, enda forhandlingene i og for seg var oppsiktsvekkende nok. Økte trusler mot nordområdene i denne perioden førte til en samling blant landets politikere om å bevare landets hovedlinje, nøytraliteten. Men samtidig skinte det igjennom, og ble stundom sagt rett ut i hemmelige stortingsmøter, at dersom nøytralitetspolitikken måtte oppgis, ville landet måtte slå inn på en helt annen linje og søke tilknytning til vestmaktene. Denne i bunn og grunn halvhjertede nøytralitetspolitikken var et meget delikat spørsmål, både folkerettslig og sikkerhetspolitisk. Hadde pressen referert hva fremtredende politikere som Koht og Mowinckel sa, ville man virkelig kunne tale om et spill med landets mest vitale interesser (Ørvik 1961, Fure 1996).

Men pressen var lojal. Etter krigsutbruddet 1. september 1939 ble det rent ut oppfattet som en nasjonal plikt å avstå fra ytringer eller informasjon som kunne sette nøytraliteten i fare. Ikke at avisene derfor avsto fra å bringe egne fortolkninger av situasjonen. Norsk presse var overveiende antitysk og britisk-vennlig i sin hovedtendens. En innholdsanalyse av Oslopressens utenriksstoff foretatt av den britiske presseattasjeen i månedene november-desember 1939 viste at stoffet målt i spaltelengde fordelte seg 83-17 i alliert favør (Dahl 1978: 283). I alle lederkommentarer ble nøytralitetspolitikken prinsipper like fullt støttet. Alle var enige om at det primære mål måtte være å holde Norge utenfor krigen. Radioens utenrikskronikker ble holdt strengt nøytrale. NRK lot trykke opp røde klebelapper som ble festet på hvert eneste manuskript som ble foredratt fra studio: «Ingen må komme med uttalelser foran mikrofonen som ikke er fullt ut forenlig med Nor-

ges nøytralitet» (Dahl 1978:26). Noen ytringsfrihet var det ikke tale om å praktisere i dette spørsmålet.

Også under Altmark-saken i februar 1940, den verste krisen for norsk nøytralitet så langt (Castberg 1971:44 f.), sluttet mediene fullt opp om nøytraliteten. Britenes lynaksjon for å få befri 300 krigsfanger fra det tyske transportskipet «Altmark» som lå i norsk farvann eskortert av den norske marine, var et klart brudd på folkerettens nøytralitetsbestemmelser, og ble skarpt påtalt av den norske regjering. Avisene fulgte opp med kritikk av britene som på denne måten krenket landets nøytralitet, selv om underteksten i de fleste avisene var pro-engelsk. Den institusjon som fikk den hardeste påkjønning, var NRK, som måtte fungere som vertskap for den tyske kringkastingen Reichsrundfunkgesellschaft da den i dagene etterpå sendte reportasjer fra Norge om Altmark-episoden. Overføringen av begravelsen av de døde tyskerne på Sokndal kirkegård var klimaks i disse reportasjene, som var beregnet både på tyske lyttere og på Reichsrundfunks sendinger på engelsk, fransk og spansk. Programmene ble produsert og overført fra Stavanger Radio. NRKs folk lyttet engstelig til den effektfulle propagandaen fra kontrollrommet. Dette var sendinger som nok utvilsomt i straffelovens forstand krenket «fremmed stats flagg eller riksvåpen» - britenes. Slikt var etter loven forbudt, også for utenlandske korrespondenter «som her fra Riket lader ophidsende Korrespondancer udgaa» (Motiver 1896: 144). NRK kunne imidlertid ikke gjøre noe, annet enn å passe på at reportasjene uttrykkelig gikk ut i Reichsrundfunks, og ikke i norsk kringkasting, navn. Når krigførende stormakter trengte seg inn på norsk område for å øve krigshandlinger eller drive propagandakrig, var det ikke mye norske myndigheter kunne stille opp med av mottiltak, annet enn å vokte nøytraliteten så godt det lot seg gjøre (Hartmann 1965: 6ff; Dahl 1978:26-32).

Men det nyttet ikke. Begge maktblokker bestemte seg i løpet av mars for å åpne et nytt krigsteater i Norge, og den 7. april 1940 var sjøstridskrefter både fra Tyskland og Storbritannia på vei. Den 8. april ble utenriksminister Koht oppsøkt av den britiske sendemann som varslet om den allierte mineutleggingen, og den 9. april om morgenen kom den tyske for å melde om at Wehrmacht i dette øyeblikket la til kai ved havner over hele Norge. Dermed var katastrofen over oss. Under det etterfølgende ni uker lange felttoget, der allierte og norske styrker forgjeves forsøkte å bremse den tyske fremrykningen, ble alle vante forhold omkalfatret etter 136 år av fred, ytringsfr-

heten ikke minst. Krigstilstand, avløst av tysk militær okkupasjon, satte fredens institusjoner og verdier ut av spill. Fri personlig meningsdannelse, eller uavhengig journalistikk, ble med ett uaktuelt. Journalister ble informasjonsarbeidere for regjeringen, redaktører ble pressetalsmenn for generalene, kringkastingen ble en kanal for kommunikeer.

Det hører knapt hjemme i denne sammenheng å gå i detaljer med hensyn til krigsårenes kompliserte informasjonssituasjon. I denne perioden kunne fredstidens idealer om åpenhet, upartiskhet og ytringsfrihet naturligvis ikke overholdes, ikke fra noe norsk hold. Eksilregjeringen i London, med dens sivile og militære administrasjon, befant seg innvevd i den allierte krigføringen og sto under streng kontroll av britisk security og sensur (Riste 1973). Det norske eksilmiljøet i Sverige var sterkt begrenset i sin ytrings- og bevegelsesfrihet, og holdt under nøye oppsikt av svensk Säpo (Ekman og Grimnes 1991, Bergh og Eriksen 1998). Og i Norge hersket okkupasjonsmaktens bud - derunder dens politiske og militære sensur, og dens utilslørte propagandafremstøt med sikte på Norges innlemmelse i det stor-tyske rom. På alle kanter ble krigens barske hensyn sanksjonert av tunge, militære straffebud.

Etter at sjokkvirkningene av den tyske lynkrigen i 1940 hadde avtatt, begynte de fleste aktører hjemme i Norge å innrette seg på at dette oppgjøret mellom maktene var en overgangstilstand av forholdsvis kort - noen års - varighet, og at normale tider ville bli gjenopprettet om ikke lenge. For nordmenn flest ville dette bety restaurasjon av tilstanden før 9. april. I alle fall etter årsskiftet 1942-43 var det vanlig å regne med snarlig militær avgjørelse i denne retning - med Kongens hjemkomst, parlamentarismens gjeninnføring, reetableringen av den frie presse og full tilbakevending til ytringsfrihetens vilkår slik de var kjent og respektert fra før verdenskrigen.

En gruppe satset imidlertid fullt og helt på at krigen ville bringe en varig forandring i norsk statsstyre og politisk kultur, derunder også medie- og ytringsfrihetens vilkår. Denne gruppe var partiet Nasjonal Samling. NS gikk i samarbeid med okkupasjonsmakten inn for å nyordne stats- og samfunnslivet fra grunnen av, med sikte på tysk seier i krigen. Det kan ha sin interesse å kaste et blikk på hva denne gruppens forsøk på å omdanne politikken gikk ut på, for å se hva den måtte ha å tilføre den generelle ytringsfrihetsdebatten i dette århundret.

Okkupasjon og sensur

Sensur og meningstvang var en meget viktig del av nordmenns erfaringer fra årene 1940-45. At hele informasjons- og opinionsbildet ble søkt dirigert i bestemte retninger, og at strenge straffer ble innført for rene meninger, var et brudd med tilvante forhold så dramatisk at det snart bredte seg en omfattende motkultur rettet mot denne siden av okkupasjonsstyret. I denne motkulturens ytringer, det være seg i illegale aviser eller vandrehistorier, i krigshumor eller i den hemmelig sirkulerende lyrikken, løper et sterkt motiv av protest mot selve meningstvangen, som ved siden av voldsanvendelsen og forskjellsbehandlingen ble ansett som de verste onder krigen brakte med seg («vold, urett og løgn de bød...»).

Meningsdirigeringen i Norge 1940-45 - eller forsøket på å få til en slik - var imidlertid et komplisert og sammensatt fenomen, som ble skjøttet av flere uavhengig virkende instanser, hver med sine motiver.

Tysk sensur og meningskontroll hadde iøynefallende strategiske oppgaver. Militære sensorer fra Wehrmacht passet på at slike ting som værmeldinger, tog- og båtrutetider, opplysninger om anleggsvirksomhet og selvfølgelig alle hentydninger om troppetransporter eller krigsepisoder ble strøket fra NTB-meldingene og avisene, eller gitt en minimal utforming. Motivet for denne type informasjonskontroll var klart nok. Det var å hindre slik informasjon å falle i fiendens hender for at den der skulle kunne brukes for militære formål.

Noe mindre klart var motivet for den tyske sivile sensur og opinionspåvirkning, som i hovedsak ble drevet fra Reichskommissars presseavdeling. Her ble det sørget for at ytringer til fordel for kongehuset, regjeringen i London eller det gamle regimet fra før 1940, ikke kom fram, og positivt: at meninger til fordel for Tyskland og tyske interesser, for nazismen og den nye tid, ble viet tilbørlig oppmerksomhet i presse og kringkasting. Et system med daglige anvisninger av hvordan nyhetsbildet skulle presenteres og fortolkes inngikk her som fast ledd (Kildal 1945, Schmitt 1985, Foss 1990). Systemet var effektivt, og førte til at norsk presse i hovedsak fungerte slik okkupasjonsmakten ønsket. Avisene fortsatte å komme ut, og skrev under sitt vanlige redaktørnavn lederartikler til fordel for Tyskland. Mot slutten av okkupasjonen kom det til en del nedleggelse og avissammenslåinger, hovedsakelig på grunn av papirrasjonering. Enkelte redaktører og journalister ble også fjernet eller flyttet på. Men i hovedsak sørget Reichskommissariat for at norsk presse kom til å virke som

en kontinuitetsskapende faktor i det norske samfunnslivet (Hjeltnes 1984, ds. 1990). Motivet for denne virksomheten var imidlertid uklart. Siktet okkupasjonsmakten her mot en varig omdanning av verdi- og opinionsleiet til fordel for nazismen? Eller dreide det seg om en politisk sensur innrettet mot å holde sivilbefolkningen mest mulig i ro for at produksjonslivet kunne gå uforstyrret? Dette spørsmålet kan ikke helt tilfredsstillende besvares, fordi selve formålet med den tyske besettelsen av Norge fortsatt er uklart, og i alle fall sterkt skiftende etter hvert som storkrigen utviklet seg.

Når det gjelder partiet NS og dets propaganda-medarbeidere - den tredje instans i sensur og meningspåvirkning - , var formålet derimot helt klart. Her dreier det seg om en langsiktig innsats med sikte på en varig omdannelse av samfunnet.

Nå utgjorde NS-administrasjonen av Norge 1940-45 folkerettslig sett et okkupasjonsregime. Den var innsatt av okkupasjonsmakten gjennom beslutning fra Tysklands Reichskommissar i Norge av 25. september 1940, og fikk sine fullmakter utvidet ved ny beslutning seksten måneder senere. Rent politisk pekte imidlertid NS-administrasjonen ut over okkupasjonsstyret, for såvidt som både partiet NS og dets regime arbeidet for at den tyske okkupasjonen skulle avvikles og Norge inngå som selvstendig stat i det fremtidige europeiske forbund under Tysklands ledelse. Denne politikken ble støttet av Tyskland, som avga flere erklæringer om Norges selvstendighet og suverenitet så snart storkrigen var avsluttet. Til grunn for NS' virksomhet lå partiets program og øvrige retningslinjer fra 1930-årene, som partiet hevdet at stadig flere nordmenn nå sluttet opp om. Spørsmålet er da hvor langt administrasjonen under krigen bar preg av disse førkrigsretningslinjene, og hvor langt den bare oppfylte okkupasjonsmaktens vilje. Ikke minst reiser dette spørsmålet seg overfor ytringsfriheten og dens begrensninger.

NS-administrasjonens meningspåvirkning var i hovedsak samlet i det nyopprettede Kultur- og folkeopplysningsdepartementet, men det er karakteristisk for hele regimet at det opererte med flytende fullmakter mellom på den ene siden staten og den egentlige forvaltning, og på den annen partiet NS. Påvirkningsarbeidet ble drevet av parti og stat sammen, - fra øverste sjef for Kultur- og folkeopplysningsdepartementet, som samtidig var partiet propagandasjef, til den enkelte propagandaleider i hvert av de ca 400 NS-lag landet rundt som hadde lokale oppgaver.

Meningspåvirkningen hadde som hovedidé at folket skulle påvirkes gjennom positiv propaganda. Tanken om at dette var mulig, og at det fak-

tisk fantes retoriske og tekniske virkemidler som ville kunne brukes for dette formål, kan oppfattes som det spesielt tidstypisk autoritære eller fascistiske i NS-statens propaganda. Det var en forutsetning som regimet delte med den annen autoritære regimetype i perioden, sovjetkommunismen. Men meningspåvirkningen forutsatte også en betydelig grad av kontroll med uønsket opinionsdanning. Denne kontrollen ble ført både gjennom forhåndssensur, ved kontroll med fremførelser og forestillinger, og ved vurdering i etterhånd av mulig straff for regel- eller lovbrudd - altså ved hjelp av midler som var vel kjent fra eneveldets tid fra før 1814. Dette førdemokratiske innslag i NS-regimet svarte helt til bevegelsens politiske idégrunnlag, som gjerne ble formulert som at det gjaldt å søke tilbake til de politiske former som hadde vært fremherskende i tiden før den franske revolusjon og dens misforståtte budskap om likhet og frihet - altså tilbake til stenderstaten, den korporative organisering av næringslivet, til et opplyst enevelde eller som det het: et førerstyre basert på rent personlig ansvar (Sørensen 1989, Dahl 1991: 319-31). Som vi skal se, dreide meningskontrollen seg da også om å vende tilbake, om ikke så langt som til tiden før 1800, så i alle fall til tidligere former.

Sensuren - den lovbestemte forhåndskontroll av trykt skrift - var vel kjent fra eneveldets tid, og hadde i varierende grad vært praktisert i Danmark-Norge gjennom hele 1700-tallet, bortsett fra i Struensee-perioden. Trykkefrihetsparagrafen - § 100 i Grunnloven - avskaffet sensuren som institusjon, skjønt altså Statens Filmkontroll senere ble innsatt nettopp som instans for forhåndssensur av all film.

NS-staten gjenopptok eneveldets sensurpraksis på flere områder. I februar 1941 kom forordningen om «vern av den norske bokheimen» som innførte full og inappellabel adgang for departementet til å inndra og beslaglegge ethvert skrift som «skader den nasjonale og sosiale framgangen» til det norske folk. Bokhandlere og biblioteker ble gjennom en lang liste over «forbudt litteratur» pålagt å rense ut av lagre og samlinger til sammen rundt 350 titler av blasfemisk, psykoanalytisk, marxistisk og jødisk litteratur, de fleste norske men også noen oversettelser. Her ble 1920- og 30-årenes motdagister og kulturradikalere satt på indeks *en masse*. Kultur- og folkeopplysningsdepartementets forbudslister nr. 2 og nr. 3 fulgte bare noen måneder etter den første. De gjaldt utelukkende verk av utenlandske forfattere, de fleste ikke en gang oversatt til norsk, og var satt opp av departementets tyske rådgivere (Kildal 1945).

Neste fremstøt gjaldt filmen. Sensurloven av 1913 ble utvidet. Fra april 1941 var ikke bare fremvisning, men også import, utleie og innspilling av film avhengig av forhåndsgodkjenning fra departementet. Et eget filmdirektorat ble opprettet, parallelt til det nye Pressedirektoratet, for å stimulere norsk, nasjonal film - regimet var sterkt opptatt av å bremse den amerikanske innflytelse i bransjen. I mai fulgte nyordningen av teatrene. Teatersjefene måtte forhåndsgodkjennes av departementet, og det ble gitt nye regler for teatersensuren. Den gjeldende lov om teatersensur fra 1875 ble supplert med detaljerte bestemmelser om uønskede uttrykk og innslag, spesielt i revyer og kabareter: swingmelodier, angelsaksiske ord og uttrykk, hint om at ting var bedre før osv. skulle ikke lenger tillates fremført (Jensen og Dahl 1988).

Grunnlovens § 100 ble aldri opphevet av NS-regimet. Men direkte forhåndssensur av bøker ble likevel delvis innført i oktober 1941, da departementet forbeholdt seg å forhåndsgodkjenne enhver utgivelse av verker «hvis forfatter er utlending eller norsk emigrant». Et forsøk på å sikre departementet adgang til å forhåndsgodkjenne alle utgivelser ble forberedt. Det ble imidlertid effektivt slått tilbake av forleggerne selv sommeren 1942 (Rudeng 1997: 374f.).

Også den administrative kontroll - eller etterkontroll av mediene - ble bygd ut i detalj. NTB og NRK fikk NS-ledelse og nye, nasjonale direktiver for driften. Overfor pressen ble det satt i gang administrative tiltak som til sammen virket mer effektivt enn noen forhåndssensur:

Hver ettermiddag fikk avisredaksjonene over NTBs nett - for de store avisene over fjernskriver, for de små via rikstelefon - direktiver for hvordan neste dags avis skulle se ut. Fra Pressedirektoratet kom utførlig beskjed om innenriksstoffet: hva som skulle tas med, hvordan det skulle slås opp, osv. Fra Rikskommissariatets *Presseabteilung* kom tilsvarende direktiver om telegrammene vedr. Tyskland og utlandet forøvrig: hvordan stoffet skulle settes opp, hvordan forsiden skulle se ut, hvilke titler som skulle brukes. Begge instanser ga pålegg om hvordan neste dags lederartikkel skulle utformes, eventuelt et «lederskjema» som redaktøren kunne følge om han ønsket. En ferdigskrevet leder ble gjerne også tilbudt, dessuten tallrike kronikker fra Pressedirektoratets Norsk Artikkeltjeneste.

Avisene bøyde seg for disse påleggene. Rett nok ignorerte de iblant noen av ordrene fra Pressedirektoratet. En undersøkelse av Bergens Tidende viser at et pålegg om å slå Quislings bilde stort opp første side kunne bli sabotert ved at stof-

fet i stedet ble satt nederst på s.5, osv. Men partiets lokale propagandatillitsmenn fulgte med og passet på. Og de tyske direktivene ble oppfattet som bindende. Resultatet var at norske aviser ble tilstrekkelig effektivt fjernredigert til å tjene både Rikskommissariatets og NS-regimets politiske formål. Terboven og Quisling var i alle fall begge fornøyd med virkningen av sin administrative kontroll. Mange lesere oppfattet det også slik at den daglige avis var nazifisert, til tross for at den som regel hadde beholdt redaktøren, headingen og sitt gamle personale (Hjeltnes 1990).

Til den administrative meningskontrollen hørte også kontrollen med alle foreninger og sammenslutninger. En forordning fra 1941 ga Innenriksdepartementet rett til å registrere og kontrollere, eventuelt oppheve og slå sammen, alle slags foreninger i landet. Foreningskontrollen ble aldri gjennomført i detalj, men de viktigste sammenslutningene ble tatt under nyordning. Formålet var dels menings- og funksjonskontroll, dels å få til en omstrukturering spesielt av nærings- og yrkesorganisasjonene etter korporativt mønster med det langsiktige mål å innføre en ny forfatning i landet. Her møtte imidlertid regimet en uventet motstand. Det viste seg at nettopp landets foreninger ble en motstandsfaktor av betydelig styrke rettet mot nyordningsforsøket (Wyller 1958).

For å sanksjonere mot overtredelser av sensuren, kontrollen og andre meningstiltak, støttet regimet seg i hovedsak til straffelovens bestemmelser. Aktuelle paragrafer fikk gjerne straffeskjerpelser, helt opp til dødsstraff. Den første dødsdom ble eksekvert høsten 1943. Alt i alt ble 19 straffedømte henrettet av NS-regimet, tre av dem for tradisjonelt kriminelle forhold (voldtekt/drap), resten for motstandsvirksomhet. Okkupasjonsmakten henrettet bortimot 400.

Straffeloven fikk også andre tilføyelser. Det ble innført bestemmelser mot en ny type kriminalitet som den gamle loven ikke kjente: «folke- og statsfiendtlig virksomhet». Dette var politiske forbrytelser, det vil si tiltak til fremme av forbudte formål såsom agitasjon for de gamle partiene, for kongehuset eller for emigrantregjeringen. Til å dømme i slike saker ble det satt opp en egen domstol, Folkedomstolen, normalt med tre juridiske dommere. Straffene her var forholdsvis milde. I 1942 kom straffebestemmelser til «vern mot visse angrep på staten og partiet» som ga inntil 2 års fengsel for å fremsette eller bringe videre myndighetens virksomhet i «usannferdig eller grovt forvansket» form (Dahl 1992).

Disse politiske straffebud hentet alle sitt forbilde i 1902-straffelovens opprinnelige § 130, som

sikret myndighetene mot usaklige angrep av alle slag. NS-regimet utvidet forsåvidt bare grunnlaget for å gripe inn mot uønsket meningsatferd, akkurat som sensurbestemmelsene formelt støttet seg til teaterloven av 1875, mens de administrative tiltakene lå innenfor rammen av den type fullmaktslovgivning som norske myndigheter selv var i ferd med å innføre i 1939. Overhodet lå det over NS-regimets meningskontroll et skjær av eldre tiders rett: et ønske om å vende tilbake til før-demokratiske tilstander og til samfunnet slik det var før den tid kom da «den store Almenhed er kaldet til at øve afgjørende Indflydelse paa de offentlige Anliggende», som straffelovens motiver hadde snakket om.

Kontroll med radiolyttingen

I en særstilling blant forsøkene på meningskontroll under okkupasjonen står de mange og omfattende tiltak som ble gjennomført for å kontrollere radiolyttingen i Norge. De hadde ingen presedens i eldre lover, og brøt radikalt med tilvante forhold.

I førkrigsårene var radiolytting bare underkastet kontroll ved at enhver eier av et mottakerapparat var pålagt å betale en lisensavgift. Hjemmelen for å kreve inn denne avgiften var utledet av telegrafloven, som gjorde oppsetting av stasjoner for trådløs telegrafi og telefoni til et offentlig monopol. Private «stasjoner», også mottakere, måtte ha særskilt tillatelse. Da kringkastingen begynte sin virksomhet i begynnelsen av 1920-årene, ble de opprinnelig ulovlige mottakerne legalisert ved innføring av en alminnelig lisensavgift for mottakere, som ennå i 1940 ble innkrevd av telegrafmyndighetene. Bare den som hadde betalt lisensen, kunne altså bruke sitt eget apparat. Men var lisensen betalt, forelå ingen begrensning av hvilke programmer eller stasjoner det kunne lyttes til.

Tyskerne endret dette totalt. Hjemme i das Reich hersket fra 1. september 1939 strengt forbud mot å lytte til «utenlandske sendere». Etter å ha sett hvordan lytting på BBC grep om seg i Norge, og hvordan de norske sendingene fra London slo gjennom i opinionen i løpet av det første okkupasjonsåret, kom sommeren 1941 en forordning fra tysk politi om innlevering av alle radioapparater. Inndragningen skjedde fylkesvis i kystområdene først, videre langs svenskegrensen og til sist i Oslo-området og i Nord-Norge i september 1941. Over en halv million apparater ble levert inn gjennom en storstilt aksjon ledet av tysk Sipo og gjennomført av norsk politi. Fra nå av var det forbudt å besitte radio i Norge - bortsett fra for medlemmer

av NS, som i så fall forpliktet seg til ikke å lytte til allierte stasjoner. Innflytelsen fra BBC lot seg imidlertid ikke nøytralisere med dette. Mange illegale mottakere som ble holdt unna innleveringen var i fortsatt bruk, og en omfattende spredning av London-nyhetene i hemmelige avskrift- de såkalte illegale aviser - grep om seg (Dahl 1978:132-34,309-15). Høsten 1942 utstedte derfor Reichskommissar en forordning om beskyttelse av de besatte norske områder, som ga dødsstraff for den som «avlytter andre enn tyske og under tysk kontroll stående radiosendere». Dødsstraff ble også innført for å fremstille, utbre eller endog bare skaffe seg illegale trykksaker. Ingen av de ca 275 nordmenn som ble henrettet av tyskerne etter høsten 1942 ble skutt for å ha lyttet til BBC alene. Men den drakoniske bestemmelsen lå som en uhyggelig trussel (Nøkleby 1996: 124, 206ff.). Likevel fortsatte produksjonen av illegale aviser basert på avlytting og nedtegning av BBCs sendinger, og i tiltakende omfang. Kanskje så mange som 12-15.000 nordmenn var involvert i denne side av illegal virksomhet (Luihn 1960).

Samtidig fulgte andre tiltak. Som straff for den omfattende sivile ulydighet under Kong Haakons 70-årsdag 2. august 1942, da folk bar blomster i knappullet som stille demonstrasjon, beslagla Reichskommissar de innleverte radioapparatene. De var fra nå av tysk eiendom. Beslaget representerte en uhørt omfattende konfiskasjon av sivilbefolkningens verdier. Det lyktes senere NS-administrasjonen å lempe på beslaget, men da var et stort antall apparater alt tatt hånd om av Wehrmachtforlegninger rundt i Norge eller sendt til Tyskland som gaver til den bomberammede sivilbefolkningen (Dahl og Bastiansen 1999).

Hva var bakgrunnen for disse ualmennelig strenge tiltak nettopp mot radiolytting? I samtiden rådte knapt tvil om at det var det frie ord fra London okkupasjonsmakten ville ramme, og at NS-administrasjonen fulgte opp ut fra samme type motiv - ønsket om å ramme de meninger man fant anstøtelige. Å bringe radioene til taushet skulle ut fra dette primært være et typisk nazistisk sensurtiltak.

Men dette synspunkt må kanskje modifiseres noe, i lys av den nyere forskning som er referert her. NS-administrasjonen kan ikke ses å ha medvirket verken til inndragningen, beslaget eller straffefølgelsene. Alle disse tiltakene skyldtes rent tysk initiativ. At Quisling og enkelte andre i NS-ledelsen på et tidlig tidspunkt kan ha støttet tanken om en inndragning, røkter ikke ved dette faktum.

Videre ble antakelig inndragningen utført mer for å avskjære særmeldingene, de militære kode-meldinger som hver eneste dag ble gitt i sendin-gene fra London, enn for å hindre folk i å lytte til nyheter eller andre programmer. Det er på det rene at tyskerne nøye studerte disse kodemeldin-gene, som bar bud om en hemmelig kontakt mel-lom Storbritannia og de britisk-trente radioopera-tørene som ble droppet bak tyskernes linjer i Norge.

Det lå nok også et materielt motiv til grunn for inndragningen. Det var nyttig å kunne furnere de flere hundretusen tyske soldater som lå garniso-nert i landet med apparater, og etterhvert også folk hjemme i Tyskland. Dessuten kan inndragnin-gen ha hatt sammenheng med den nettopp som-meren 1941 påbegynte krigen mot Sovjetunionen, skjønt radioapparatene i Nederland ikke ble inn-dratt før høsten 1943. Spørsmålene er mange. Kil-dematerialet for eksakt å bestemme hva bakgrun-nen var, synes tapt for alltid. Men det som forelig-ger, kan tyde på at de mange ekstraordinære tiltak på dette felt mer hadde militær begrunnelse enn de utsprang av ønsket om opinionskontroll og sen-sur av det frie ord. Og at de i alle fall skyldtes først og fremst den tyske okkupasjonsmaktens behov.

Opinion og mot-opinion

Det er et vel kjent faktum at både tyskernes og NS-regimets fremstøt for å påvirke, enn si dirigere, meningsdannelsen i Norge, slo fullstendig feil. Mot de fleste forsøk på å bestemme innhold og retning av folks opinion og yringer reiste seg snart en mot-opinion, et mistankens tvisyn som gjorde at nær sagt enhver setning uttalt fra tysk eller NS-hold ble tolket som propaganda og tatt i verste mening. Dette er tendensen både i den manifeste opposisjonspressen, de såkalte illegale avisene, like fullt som i okkupasjonshumoren slik den er samlet og nedtegnet. Nesten samtlige etter-hånds beretninger - memoarer, fortellinger, frem-stillinger - vitner om at den uformelle mot-opinio-nen nøytraliserte den offisielle propaganda mer effektivt enn noe åpent kommunikasjonsmiddel kunne ha gjort. Den ensrettede pressen virket slik sett ikke til å ensrette leserne. Forsåvidt var det, tross all ytre tvang og manipulering, tilstrekkelig tilbake av yringsfriheten til at en alternativ opini-onsdannelse kunne formes og spres.

Denne overlevering utelukker ikke at det fan-tes store variasjoner både geografisk og sosialt/miljømessig, med hensyn til effekten av såvel pro-pagandaen som av motpropagandaen. Geografisk

er det tilstrekkelig å minne om at norske lokalsam-funn befant seg i meget ulike situasjoner vis-à-vis okkupasjonsmakten. Enkelte steder var det knapt en tysker å se under hele krigen, mens andre ste-der kunne hele tettsteder, ja hele kommuner være totalt preget av relasjonene til en svær kontingent garnisonerende tyskere. Ofte var relasjonene gode. I slike tilfeller kan man tale om et fredfylt samliv mellom Wehrmacht og det norske lokal-samfunnet, med åpenbare følger for den allmenne holdningsdannelsen på stedet (Eriksen og Halvor-sen 1986). Tilsvarende med NS-nærværet: I noen kommuner var det offisielt statsbærende parti tydelig til stede i sine uniformer og parader, andre steder praktisk¹ talt fraværende bortsett fra én og annen lett utpekbar nazist.

Men også med hensyn til sosialt miljø var det store forskjeller i hvordan folk reagerte mot meningstrykk og påvirkningsforsøk. Noen steder førte trykket til taushet og passivitet, andre ganger slo det ut i aktiv trass eller motstand. Det er tidli-gere nevnt at særlig foreningslivet ble en arena for tidlig artikulert motstand. Et meningstrykk førte kanskje lettere til en reaksjon og en felles respons blant folk som på forhånd befant seg i et nettverk. Enkelte yrkesorganisasjoner ble særlig berømte for sin evne til å stå imot meningstrykk, lærerne og prestene i første rekke. De mange deltaker-skildringer av kirkens og skolens meningsmot-stand kan tyde på at innenfor organiserte profesjo-ner som disse, kunne eksemplariske enkeltmen-nesker virke med særlig tyngde og trekke andre med seg i et omfang som finner sin forklaring i organisasjonen selv. Etter at prester flest nærmest kollektivt hadde lagt ned sine embeter i 1942 og mange menigheter fortsatte virksomheten utenfor kirken, ble landets kristenliv mange steder en arena for meningsmotstand.

Både okkupasjonsmakten og NS var fullt klar over dette. Noen særlige forsøk på å gripe inn overfor selve den meningsdannelsen som her fant sted, ble ikke gjort, selv om forholdene ble ansett dypt skadelige for nyordningen som sak. NS-med-lemmer kunne føle isfronten som et nesten lam-mende trykk. «Man blir hånet, spottet og utsatt for de aller verste ting... Det er så forferdelig at en nesten fristes til å miste troen på eget folk» (Bjo-ner 1943). Men det viste seg at meningene som sådan ikke kunne rammes - om de altså ikke var fulgt av nærmere bestemte ulovlige handlinger. Universitetets ansatte gikk for eksempel lenge fri-selv om de var kjent som klare og til dels artiku-lerte motstandere av NS-regimet. Først med aksjonen høsten 1943 kom det til en represjon av noe omfang. En opposisjonell som Johan Scharf-

fenberg gikk for sin del fri under hele okkupasjonen.

Vi mangler vel ennå studier av okkupasjonstidens meningsmønstre som fullt ut kan forklare hvorfor noen institusjoner falt til fote, som pressen, mens andre nærmest sto opp i trass. Den sosialhistoriske tilnærming har vist seg fruktbar, i en studie som fokuserer «jakten på mening» som et underliggende kulturmønster i perioden (Hjeltnes 1986). Det trengs mer av slike sosiologiske, og kanskje mindre av de tradisjonelt verdiorienterte perspektiver, for å kalle frem det fulle samspill mellom de forskjellige impulser og institusjoner i okkupasjonsårenes kompliserte opinionsvev.

Rettsoppgjøret og ytringsfriheten

Det var NS-medlemmenes tragedie at de aldri kunne vinne anerkjennelse som selvstendig politisk bevegelse, men nødvendigvis måtte fremstå som et redskap i okkupasjonsmaktens hånd. Uansett om NS-administrasjonen på mange områder faktisk virket til fordel for norske interesser, spesielt på forsynings- og næringslivsområdet, og effektivt satte seg imot flere tyske krav, så var den innsatt av okkupanten og forble for sin eksistens avhengig av hans våpenmakt. Og selv om regimets målsetting var å få slutt på okkupasjonen, var det tyske nærvær i Norge en forutsetning for det. De politiske maktforhold var dessuten slik at NS aldri utad kunne distansere seg fra Tyskland, men bestandig måtte understreke det kameratslige samarbeidet med okkupanten. I det øyeblikk Tyskland tapte krigen i Europa, måtte derfor også NS falle - og uunngåelig også falle i dypeste hat og forakt hos landsmenn flest.

Den 9.mai 1945 tok så det re-etablerte norske demokrati fatt på den største strafferettslige operasjon noen sinne: oppgjøret med de 55.000 nordmenn som i krigens løp hadde sluttet seg til NS, og med de titusenvis av andre som hadde gjort tjeneste eller hatt fortjeneste av okkupanten. Fra sommeren 1945 til våren 1951 pågikk etterforskning, bevisopptak, tiltaleutferdigelse og hovedforhandlinger i høyt tempo ved et sterkt belastet rettsapparat, med det resultat at 51.000 nordmenn ble funnet skyldig i straffbare forhold. Et flertall slapp med bøter og tillitstap (en ny straffeform som innebar tap av politiske og økonomiske rettigheter), men hele 20.000 ble idømt fengselsstraff og 30 dømt til døden (Justisdepartementet 1962).

Rettsoppgjøret var en sterk påkjennning for den norske rettsstaten. Gjennomføringen måtte nødvendigvis bli preget av hastverk. prosessene av en

betydelig mer summarisk rettergang enn vanlig er. Mange rettsikkerhetsgarantier måtte tas med lempe for at oppgjøret skulle kunne gjennomføres i noenlunde rimelig tid. Loven om rettergangsmaatnen i landssviksakene forenklet prosessen i så måte, og det samme gjorde både påtalemyndigheten og domstolene på sine måter i praksis. Det var en «renselsesakt, en hygienisk prosess, som er helt nødvendig for samfunnets fortsatte eksistens og selvbevaring» det dreide seg om (C.J.Hambro, Ot.tid.1945: 141f), nødvendig for alle parter å få unnagjort så fort som mulig for at normale tilstander kunne gjenopprettes både rettslig og politisk.

Et spørsmål som snart reiste seg etter oppgjøret, var hvilke rettigheter de landssvikdømte skulle ha etter endt soning. Det viste seg at i tillegg til det formelle oppgjøret, opplevde mange av de tidligere straffede et uformelt som kunne være vel så rammende. Mange fikk ikke innpass på arbeidsmarkedet fordi andre nektet å jobbe sammen med «nazister», eller på boligmarkedet fordi kommunale boligmyndigheter godtok at landssvikere ikke skulle ha rett til bolig. I noen yrker hersket i praksis et ulovlig yrkesforbud for tidligere straffede (Andenæs 1979: 230f). En fagforening på Herøy krevde sågar at tidligere NS-medlemmer ble ilagt portforbud med plikt til å bære armbind når de fikk gå ut, for at ikke «disse udyr i menneskeskikkelse kan blande seg med gode nordmenn på badeplasser, sportsplasser etc.» (Telemark Arbeiderblad 4.8.1945).

Det mange landssvikdømte likevel følte verst, var at de ikke kom til orde for å legge frem sin sak, sine argumenter og sine motiver for at de hadde handlet som de gjorde (Larsen 1998). Det hadde under oppgjøret ofte fremkommet meget store avvik mellom rettsvesenets oppfatning av hva som var landssvik og unasjonalt holdning under okkupasjonen, og de dømtes forståelse av egne motiver. Mange anså seg absolutt ikke som landssvikere eller forrædere i straffelovens forstand. De hadde en helt annen forståelse av årsaksforholdet bak tyskernes okkupasjon, av betydningen av den norske kapitulasjon den 10.juni 1940 og av spørsmålet om det var krigstilstand i Norge etter denne dag, enn domstolene la til grunn. Også hastverket og det summariske ved prosessene etterlot selvfølgelig mange mindre vel oppklarte punkter og mangelfull konsistens mellom en lang rekke saker.

Kan man da i denne situasjon si at de tidligere straffedømte hadde samme ytringsfrihet som andre?

Dette er et lite utforsket område av etterkrighistorien. Svaret må ut fra hva vi i dag vet, gis slik at tidligere NS-folk nok stort sett hadde adgang til

å formulere sin kritikk av rettsoppgjøret, men at de ikke fant medier eller kanaler for sine ytringer andre enn dem de etablerte selv. Norske forlag og norsk presse var stengt for dem i mange år.

De landssvikdømte var derfor henvist til egne utgivelser på egne forlag. Mange bøker og småskrifter av tidligere dømte utkom i årene rundt 1950. De bærer karakteristiske titler som «Vi er ikke forbrytere», «Jeg er ingen landssviker», «Mens vi venter på § 100», «Rettsoppgjørets svarte flekker», «Holder vi mål?», «De utstøtte», «Det urettferdige rettsoppgjør» eller «Den nådeløse rettferdighet». Ingen vet hvor mange slike skrifter som egentlig kom ut, for noen helt fullstendig oversikt over denne litteraturen er aldri forsøkt oppstilt. Den mest omfattende bibliografien som foreligger om rettsoppgjøret, av fakultetsbibliotekar Kaare Haukaas (Haukaas 1962), registrerer bare et utvalg. Heller ikke den offisielle Norsk bokfortegnelse synes å ha fått med seg alt. Det gjenstår derfor en del granskning før man kan si mer om omfanget av denne uformelle protestlitteraturen.

Det som derimot er sikkert, er at vanlige forlag avviste å utgi denne type bøker. Debattbøker om oppgjøret forekom nok på norske forlag, fortrinnsvis om den meget kontroversielle dødsstraffen, men ingen landssvikdømt kom til orde i denne debatten. Selv Knut Hamsuns «Paa gjengrodde stier» ble opprinnelig refusert, da den forelå i 1948. Gyldendal og direktør Grieg våget simpelthen ikke å utgi en tekst av den store dikter som angrep rettsoppgjøret. Også den svenske forleggeren, som underhånden fikk tilsagn om rettighetene, trakk seg etter at Dagbladet - den avis som under hele oppgjøret viste den mest uforsonlige holdning - hadde fått tak i historien om at Hamsun skulle utgi på svensk «om sine opplevelser fra nazitiden» (Stray 1979, Hansen 1978:652ff.). Først året etter kom boken ut.

Hamsun var et unntak. Han var Nobelprisvinner og ikke straffedømt. Den første utgivelse på et akseptert forlag av en «vanlig» landssvikdømt var Håkon Meyers «Et annet syn», som ble antatt på Dreyers forlag i 1952. Meyer hadde sonet en dom på ti års tvangsarbeid for sin virksomhet som NS-leder i LO under krigen, og redegjorde inngående og intelligent for sitt syn på det nødvendige samarbeidet med tyskerne. Det var en betydelig risiko forleggeren Barthold A. Buthenschøn tok ved å gå god for en slik bok. Han fikk for sikkerhets skyld den anerkjente jurist, professor Kristen Andersen, til å skrive et forord til støtte for utgivelsen. Forlaget fortjener anerkjennelse, uttalte Andersen her: «Det tales og skrives så meget om ytringsfriheten

og dens uunnværlighet. Ett er imidlertid å tale og skrive om ytringsfrihet, noe ganske annet å praktisere den i uredd saktighet.» Det var selve utgivelsen han karakteriserte slik.

Ikke sjelden kom det til forføyninger overfor landssvikernes egen-utgitte skrifter. Narvesen nektet distribusjon både av bøker og tidsskrifter av slikt opphav. En vestlandsredaktør som publiserte en artikkel der det het at riksadvokat Sven Arntzen, en av rettsoppgjørets mest sentrale menn, bar ansvaret for en av okkupasjonstidens større opprullinger innen motstandsbevegelsen, ble tatt i varetekt og tiltalt for injurier, sågar etter offentlig påtale (Justisdepartementet 1962: 480). Dommen på ni måneders ubetinget fengsel er enestående i norsk rettshistorie. Skriftet ble inndratt. Det samme skjedde med de oppsiktsvekkende bøkene til major O. H. Langeland, tidligere Mil.org.sjef i Oslo, som i «Dømmer ikke..» (1948) og «...for at I ikke skal dømmes» (1949) hadde insinuert at navngitte embets- og tjenestemenn hadde gått tyskerne til hånd under okkupasjonen, i minst like høy grad som straffedømte NS-folk. Høyesterett stadfestet inndragelsen. Flere injuriersaker fulgte i 1952 mot NS-folk som i sine skrifter hadde antastet oppgjøret med usaklige angrep: Arne Bergsvik fikk 30 dager ubetinget, Aasulv Holte fikk 500 kr. i bot, Petter A. Harsem tilleggsstraff på 1 års fengsel, Øyvor Hansson 30 dager og Alex Lange 90 dager (de to siste betinget). I ytterligere et titall saker ble tiltale reist, men senere enten frafalt på grunn av bevisets stilling eller saken ble henlagt fordi den trakk så sterkt i langdrag at videre forfølgelse ble ansett utidig (Justisdepartementet 1962: 478-491).

Disse prosessene, som aldri har vært gjennomgått og vurdert i sin sammenheng, kan unektelig tyde på at ytringsfriheten for de landssvikdømte til i trykt skift å redegjøre for sitt syn, var noe begrenset. Grunnen til at det ble gått så hardt frem, lå i en meget grundig betenkning fra riksadvokaten (trykt som bilag til St.meld.nr.64 1950), der hensynet til rettsoppgjørets hele omdømme sto sentralt. Ærekrenkende beskyldninger mot øverighetspersoner som hadde ansvaret for gjennomføringen av oppgjøret, ble ansett særlig alvorlig. Men betenkningen tok også for seg de konkrete anklager om fangemishandling og overgrep mot varetektsfanger som skriftene hadde brakt frem. Mest kjent var her en serie påstander om tildels opprørende brutalitet som var dokumentert i forfatterinnen Martha Seinsviks bok «Frimodig ytringer» (1946). Slike påstander ble etterforsket og førte til flere domfellelser av voktere og politifolk for utilbørlig brutal atferd mot NS-folk. Me

dette beviste påtalemyndigheten selv nytten av de skrifter som de landssykdømte utga for egne midler, og som fikk en så sterk medfart ved domstolene.

Det er påfallende i ettertid at norsk presse viste så liten interesse for de ekstraordinære og i blant rent irregulære forhold som forekom under rettsoppjøret. Meget få av de sakene som ble reist, fremkom på grunn av avisenes journalistikk. Saken var at pressen som hovedtendens sto klart på påtalemyndighetens side, og vel så det, under hele oppjøret. I alminnelighet krevde avisene strengere straffer og grundigere oppgjør enn politi og domstoler kom opp med. Avisene var i egenkap av talerør for det alminnelige hat og forakt overfor NS-medlemmene, ute av stand til å fungere som fora for kriminal- og rettsreportasjer etter vanlig standard. Og langt mindre la de for dagen noen form for kritisk eller myndighetsdistantert journalistikk. Det hersket, sier en forfatter, «presseetisk unntakstilstand» under rettsoppjøret (Fremo 1994: 90).

Dette viste seg ikke minst i at meget få aviser brakte artikler med kritikk av oppjøret, enda oppjøret var meget kontroversielt blant landets jurister (Tønnesen 1950). Til unntakene hørte Tønsberg Blad, som alt i 1940-årene brakte en rekke kritiske artikler av juristen Lorents Vogt, og Morgenbladet, som etter at Arbeiderbladet takket nei ble husorgan for den meget frittalende Johan Scharffenberg. Også i Adresseavisen og Nationen kunne kritikk forekomme. Men særlig viste pressens holdning seg i at praktisk talt ingen avis slapp landssykdømte selv til i spaltene. Dette varte ved, i alle fall til 1960. Etter 1960 hendte det at tidligere straffedømte slapp til enkelte steder. Verdens Gang brakte den første artikkel fra «den annen siden» i 1965, da avisen lot Albert Wiesener svare på en sterkt negativ anmeldelse av hans bok «Seierherrens justis» (Dreyer 1964). Aftenposten forsøkte imidlertid fortsatt konsekvent å unngå innlegg, likeledes Dagbladet. Så sent som i 1969 måtte den kjente advokaten Annæus Schjødt påtale «pressens utrolige ensidighet...det har gjort meg litt bedrovet - så mange år etter burde vi hatt råd til å høre begge parter» (VG 26.4.1969).

At den annen part da ikke var blitt hørt siden 1945, foreligger det mange vitnesbyrd om fra de tidligere NS-medlemmene selv. Forgjeves hadde de i mange år forsøkt å få selv de mest kortfattede beriktigelser - etter deres syn - inn i norske aviser. Som en av dem, den senere injuriedømte Petter Harsem sa det i 1950:

Ytringsfriheten har vært kneblet siden 'frigjøringen'. Det er takket være denne knebling, at det har lyktes myndighetene å holde folket i uvitenhet om en rekke faktiske forhold som har vært en rettsstat uverdigg. Selv når det gjelder å få dementert en vitterlig usann pressemeddelelse til skade for NS-folk - eller for dem der angriper rettsoppjøret, har f.eks. Aftenposten, Morgenbladet og Arbeiderbladet nektet å ta inn noe dementi...En kan si det er et jernteppe som de store Oslo-avisene har rullet ned for at folket ikke skal få vite sannheten (Harsem 1950:13).

Man må kunne si at dersom denne kraftsats inneholder om ikke annet enn noe rett, har Annen verdenskrig kastet langt skygger - også over ytringsfrihetens vilkår i Norge.

Oppsummering

I 1930- og 40-årene var ytringsfriheten på flere måter begrenset av hensynet til en fremmed og fra 9.april 1940 fiendtlig stormakt - Tyskland. Det var av forskjellige grunner ikke alltid lov å si «hva man ville» om dette landet - hva enten det skyldtes hensynet til nøytraliteten, til okkupasjonsmakten, eller til oppjøret med landets egne tilhengere i Norge etter 1945.

Det er forståelig helt naturlig at forholdet til fremmed makt eller fiendestat må være faktorer som under visse vilkår snevrer inn ytringsfriheten. Krig eller krigstrussel er såvidt ekstraordinære tilstander at mangt og mye rokkes da. Blant annet settes menneskers liv i fare, og da vil ytringsfriheten måtte vike. Det som før 1935 hadde vært en helt normal mening, kunne i slutten av 1930-årene bli en farlig og nøytralitetstruende mening, i 1940 en forbudt og forrædersk mening, etter 1945 en så forargelig mening at den ble møtt med offentlig påtale. Selv om det stadig var tale om en frimodig ytring om statsstyrelsen, måtte det bli situasjonen som bestemte om den skulle tillates eller ikke.

Samtidig er det slik at et fremmed land - i særdeleshet en stormakt med nære relasjoner til ens eget land - er en naturlig ting å ha forskjellige meninger om. Fremmede land og deres politiske regimer tjener ofte som fokus for ulike ideologier. Egentlig kan vi ikke tenke oss en politisk debatt av et visst omfang, uten at de forskjellige standpunkter refererer til forholdene i andre land. Å bedømme et annet land ligger simpelthen innenfor den normale meningsdannelse - i alle fall vil vi se det slik i dag. Dette taler for forsiktighet når det gjelder å begrense retten til å omtale et annet

land, om vi samtidig skal påberope oss ytringsfrihet.

Den Andre verdenskrig kastet skygger både bakover og fremover i så måte. Nøytralitetshensynet amputerte noe av den sikkerhetspolitiske debatt i 1930-årene. Den dobbelte standard - noen ville si: den dobbeltmoral - som norske politikere la seg på, kan i dag fortone seg lite attraktiv. Det

samme gjelder meningsfølgelsene mot de som i trykt skrift etter 1950 forsvarte de handlingene de var dømt for under rettsoppgjøret. Ytringsfriheten hadde ikke fullt så gode kår under skyggen fra Andre verdenskrig som vi i ettertid liker å tenke på - selv om de fleste vil mene at krigen selv fikk den avslutning den absolutt burde få.